

ПОЕЗИЯТА Е НЕУМОРНО СРАЖЕНИЕ ЗА ЧОВЕКА

(Георги Джагаров на 60 години)

ДОРА КОЛЕВА

„Ние никога няма да се успокоим. По-млади или по-възрастни, ние винаги ще бъдем на предната линия, неуморно ще се сражаваме за човека и неговото достойнство и колкото повече се изразходваме, колко повече горим и изгаряме, превръщайки се в стихове, в разкази, в драми... толкова повече ще се сливаме с бъдещето, а тъкмо това е безсмъртието...“

Преди да се изяви като поет, Георги Джагаров вече е познал суровата поезия на живота; преди да достигне творческа зрелост, той е съзрял като човек и гражданин. Трудно можем да си представим как би се развила литературната му съдба без връзката с борбата, без преживяното в затвора, без неговата героично-романтична и тревожна младост. Това е времето, когато се формират самите основи на неговото световъзприемане, устройството на ума, на душата, на волята. Това са първите и най-важни страници от мъжката му биография, когато усеща завинаги своята свързаност със съдбата на народа и на епохата. Дългът на воин определя линията на неговото дълбоко вътрешно поведение, на онова поведение, което според Михаил Пришвин „се състои в стремежа на човека към безсмъртие“ и от което се ражда истинското изкуство.

Първата стихосбирка на Джагаров „Моите песни“ (1954) продължава най-плодотворните търсения в българската революционна лирика и в същото време ги развива и обогатява. Това са стихове, които принадлежат към традиция, идващи от Ботев, от Вапцаров; тяхната близост е в отношението към дълга, в полюсното разделение на чувствата, но по интонация и ритъм това са стихове, издаващи присъствието на друг поет — самобитен, своеобразно витален, с чувствителност от друго време, със свое изстрадано знание за живота, за героичното и трагичното.

Обръщането на поета към антифашистката тема се определя от стремежа да разкаже онова, което още гори в душата му, да изрази огромния напор от мисли и чувства, натрупан през времето на борбата. Паметта за миналото живее като дълг пред загиналите другари и като отговорност пред съвременността, на която е нужен пример за мъжество, за гражданска доблест и хуманизъм. Автобиографичната основа, върху която израстват творбите, придобива особена стойност, защото чрез личния си опит поетът осветлява големите философски проблеми живот—смърт—безсмъртие, добро и зло, любов и омраза. Машабността на поетическата мисъл, изразена чрез страстна убеденост и доверителна сърдечна интонация, още тогава прави впечатление на литературната критика. „Най-сполучливите и самобитни стихотворения крият значителен идей-

но-психологически подтекст“¹, пише в рецензия за „Моите песни“ Минко Николов.

За автобиографичния характер на творбите, за тяхната непосредственост и конкретност говорят самите им заглавия („Февруари 1944“, „Така идва всеки ден“, „Пред разпита“), но това не са стихове за фактите, а за преживяното, за огромното нравствено и психологическо напрежение. Резкият контраст между съня в затоплената стая и нахълталите полицаи, детайлите с тяхната конкретна осезаемост — свирепият лай на полицейското куче, внезапният удар на дулата, белезниците — всичко това издава нарастващия драматизъм, намиращ израз във възходящата линия на въпросителната интонация, с която започват началните три строфи на стихотворението „Февруари 1944“ („Какво ще правиш. . . ?“, „Къде ще идеш. . . ?“ „Как ще избягаш. . . ?“). В тази творба, както и в стихотворението „Пред разпита“, поетът се отказва от традиционната за лириката монологична форма и лиричното „аз“ се заменя с „ти“ — така се разкрива в цялата му сложност самият процес на душевно стягане, на надмогване слабостта и тревогата. Не чрез риторични декларации и външна патетика, а чрез проследяването на емоционалните преходи в психологическото състояние поетът възвеличава подвига, добирайки се до същността на неговата нравствена и психологическа природа.

От непримиримия сблъсък между двата свята, от полярните чувства — омраза към враговете и съдбова обреченост на народното дело — произтича характерната за Джагаровия художествен свят поетика на контраста. Контрастното противопоставяне прониква в лексиката, в интонацията, в самата структура на творбите. Във „Февруари 1944“ резките, груби думи, с които се изразява презрението към враговете: „повали с ритник“, „муцуната пияна“, „мръсната им кръв“ (Джагаров продължава Вапцаровата традиция да разширява сферата на поетическата лексика) се заменят от думи на обич към родното място, звучащи в плавни стихове с нежна лирична интонация:

полето с пътищата изтънели,
Балкана с почернялата гора,
реката със сребристите дантели,
небето с неизгрялата зора;

Но дори в развълнувания дълъг период, посветен на отдалечаващия се роден край, се откроява един детайл, който внася в светлото лирично звучене нюанс на горчивина и дистанцираност: „добрите неотдавнашни другари, / които се извързат настрани, / притиснати до своите жени“. Особено показателен за светоусещането на лирическият герой, този детайл говори, че активното отношение към живота е най-верният критерий за духовната близост между хората.

За разкриването на сложните драматични изживявания на лирическият герой значителна роля играят пространствените структури. На широката пространствена картина, която побира един обичан минал свят, се противопоставя стесняващото се пространство на настоящето, което задрасква движението, надеждата, живота:

Отваря се врата подир врата.
Тунел.
Върви напред!
Не се оглеждай!
Върви
срещу нощта,
срещу смъртта.
И остави тук всякаква надежда. . .

¹ М. Николов. Оригинална стихосбирка. — Литературен фронт, 1955, бр. 32.

Надмогване на страданието — такъв е душевният път на героя, определящ схемата на творбата, в която въпреки драматизма изразен с юношеска искреност и откровеност („Ти още се държиш, / но цял трепериш. / А искаше да си герой. / Свести се!“), все по-определено започва да доминира силният, твърд глас, звучащ във финала неукротимо и побеждаващо:

Напред две крачки,
оше две — встрани:
това ще бъде бойното поле.

Но ти ще трябва тук да се сражаваш.
Ще те повалят в кръв,
но ти ще ставаш.
Ще падаш мъртъв,
но ще побеждаваш!

Същият пространствен образ, носещ атмосферата на лично усетеното и изживяното, се появява и в стихотворението „След разпита“:

Две крачки напред и две встрани.
Подът е в лед скован.
Протегнеш ръце — напипваш стени.
Изправиш глава — таван.

Резкият, отсечен ритъм в тази строфа се сменя от широка поетична мелодия побрала в себе си звуковете от планинско ехо, от плясък на птичи крила, създаващи представа за необятност, за вселена. Вплътвила най-пълно идеята за патриотизма, за човешката издръжливост, последната строфа е своеобразен синтез на микро- и макропространството, на малкото и великото:

Има безкрайни родни пространства,
обични другари,
свидни мечти.
И малко място,
две крачки място,
на което ги
защити.

Контрастите, антиномиите, оксиморонните съчетания, така отличителни за поетическия свят на Джагаров, изразяват душевната напрегнатост на героя — човек с чиста съвест и красива мечтателност:

Ти заспиваш с усмивка щастлива,
както спят след детска игра.
И внезапно един нож се забива
право в тънките ти ребра.

Само в обстановката на затвора тишината може да се усети като заредена с грозни предчувствия, идващият ден да се представи с подобна метафоричност: „брадясал като облак, в син шинел, / препасал жълта бомба на колана“, а тревогата по липсващия другар да се изживее с толкова съгъстено чувство:

И зад стената мокра, в здрачината,
погъбли в жилите ми леден мраз
от топлината,
която още дишаше отатък.

Индивидуално видени и почувствувани, детайлите въвеждат в самата атмосфера на онова жестоко и „безпощадно време“. И ако героят намира сили

да издържи и на най-страшните изпитания, то е, защото го крепи съзнанието, че е издънка от хайдушки корен, че прадядо му, лежащ „заклан сред нивите, в овеса“ е само предистория на неговата лична съдба. В стихотворението „Покръстване“ времето се осмисля диалектически, за да се намери отговор за най-вярното поведение в настоящия момент, за да се утвърди идеята за историческата приемственост на подвига, да се възвиси неумиращата вечност на народния бунтовен дух.

Когато заговори за героинката на борбата, поетът търси пестеливото слово, съдържащата интонация. В прекрасното по своята изразителност и художествена завършеност стихотворение „Посвещение“ няма никаква метафоричност; лексиката е в нейната изколна простота, но всяка дума тежи с целия си смисъл. Така въпреки пределно стесненото си стихово пространство творбата е побрала силен идейно-емоционален заряд — всичко в нея диша епично спокойствие и величавост:

Другарят ми завинаги мълчи
на мокрия цимент с очи прострени.
Той предпочел да падне по очи,
отколкото да падне на колени.

И в годините след победата над фашизма лирическият герой на Джагаров ще призовава своя приятел с думите: „да не падаме на колени“. Този призив е пряк израз на жизнената позиция на поета, защото поради самия характер на своето светоусещание („зрее гръм дори в нежната роза“) той не може да си представи живота другояче, освен като борба, като неуморно сражение („няма спиране, почивка няма“). Силата и величието на човека той винаги ще свързва с умението му да надмогва изпитанията.

Рязък и определен в позициите си, поетът става злъчен и сатирически безпоощаден, когато заговори за враговете, за предателя. Чрез акцентуването на определени думи и детайли, чрез характеристични епитети и сравнения той успява не само да изрази емоционално-оценъчното си отношение към предателя, но да схване и неговата психология — психологията на дребното, на нищожното:

Дребен.
Жалък.
Над ушите му косми сплъстени.
И трепти
като пипнат за гърлото кърт...

Само за миг просветва мисълта за приятелството, за приемствеността в борбата („А си мислех: / сред боя / ако падна — / той ще ме вдигне на крак; / ако секне животът ми — / той ще ми влее от своя“), за да настъпи още порязко преходът от лиричен към разобличителен тон: „Ей го на — / не човек, / не другар, / не приятел. / Враг.“ Чувството на презрение и погнуса достига своя краен момент и третоличната форма се заменя от прякото насочване:

Слушай ти!
Съвестта си в ръце стига мачка!
Тя е мръсен парцал.
И не жал —
не очаквай от мен
дори хрчка.

Вижда се, че думата и образът още в първата стихосбирка на Джагаров се отличават с подчертана експресивна функция. Резкостта на израза в стихотво-

ренията „Предателят“, „Февруари 1944“ всъщност е пренасяне в лексическия план на възмущението и негодуванието, което животът извиква у поета, карайки го да заговори в изключително остра форма, да включва в стиха изрази, стоящи зад границата на литературния език.

Изживяващо със страст омразата към враговете, сърцето на лирическият герой не е загрубяло в борбата, не е изгубило емоционалната си отзивчивост към красотата. Одухотвореният образ на природата в стихотворението „Пролет“ се противопоставя на студените тъмни стени, внасяйки нова, богата струя в поетическия контекст на творбите, свързани с темата за затвора. Свежестта на чувствата и при най-трудни обстоятелства издава уменията на човека да възприема тънко, богато и нюансирано. Колко копнеж по родната природа се съдържа в това наслагване на епитети (в иначе бедната на епитети творба): „тоя сладък, тоя пресен, / упойващ мирис на трева“. Прави впечатление доминиращото присъствие на слуховите възприятия:

Тя цяла нощ звъня в капчука,
шумя в сливака,
сутринта
разпука
първите листа,
на камъка почука.

Тук, зад стените на затвора, поетът е развивал природния си дар да улавя съдържащите се в битието звукове, да ги поема в душата си и да отгатва техния смисъл. И по-нататък той ще запази способността си напрегнато и жадно да се вслушва в природата, във времето. И ще дочува как кестените си поемат дъх, как листо на листото шепне, но и как се носи плач по планетата. Неговият поетически свят е наситен с бълбукане на извор, със стонове на вятъра, с плискането на прииждащо море.

В „Пролет“ се появява и много отличителният за поезията на Джагаров мотив „птици“, „песен на птици“, който отрича затворничеството, отнетата свобода и изразява стремежа към сливане с природата, с пространствата. В творбата този стремеж получава много по-значим смисъл, защото се представя в неговата свързаност с борбата.

Душевното богатство на лирическият герой — неговата нежност, мекота и ласкавост се проявява в отношението му към родното място. И както в творчеството на най-големите ни поети образът на родния край се слива с образа на майката: „две реки, протегнати към мене, /като ръцете чакащи на мама“. Възприемайки човека и природата в тяхното единство, в стихотворението „Лято 1944“ поетът обгражда с еднаква атмосфера на обич, на болка, на синовна загриженост и осиротялото поле, и хората — трудовите чедра, които са в затвора.

Най-ценното у себе си — драматичното горене на съвестта и вдъхновения подем на душата — лирическият герой разкрива пред лицето на партията и родината. Общият емоционален тон на стихотворението „Изповед“ се създава не от лирични излияния, а от тревожни въпроси на равностметка и себеанализ, направени от позициите на висок идеал за гражданско служене. И както комуниста в творчеството на поетите от 30-те години, той вижда истинския смисъл на своя живот в пълното себеотдаване, в сливането на своята личност с редиците на партията. Поради самата си човешка съдба той е изстрадал моралното право да се обръща към партията и родината с извинения, клетвени думи, в чиято искреност никой не може да се съмнява.

Стихотворението „Към родината“ поставя началото на най-трайната тема в поезията на Джагаров — темата за България. Поетът сам отчита кол-

ко съдбовен смисъл за творчеството му има дълбоката лична пристрастеност към живота на народа и родината:

България, аз много писах
за тебе и ще пиша пак,
че ти си в мене, в моята мисъл
и в моя ден, и в моя мрак.

(„И вярвам“)

Обръщайки се към различни исторически моменти от националната съдба, поетът разкрива облика на България в различна лирична тоналност. В драматичното чувстване на героя от стихотворението „Към родината“ се отразява задушавашата атмосфера на едно жестоко време, когато патриотизмът се мери с готовността на личността да защити родината със собствените си гърди. Идеята за жертвеността като най-прекрасна изява на човека се възплъщава в самата форма на творбата, в нейните симетрично изградени строфи, всяка от които на нова вълна поема и издига мотива за себеподаването. Съотношението личност — родина намира израз и в строежа на отделната строфа, чиито първи редове със своя задъхан ритъм издават вътрешната напрегнатост на личността, а обръщението към родината като към извор на живителни сили ражда мажорното звучене на следващите редове:

До хладната стена едва-едва
гърдите дишат. Няма въздух. Душно.
Родино,
последният ми дъх да е това,
но нека само твоят вятър шушне.

В стихотворението „България“ от стихосбирката „В минути на мълчание“ органичното единство на лирическият герой с родината получава друг поетически израз. Процъфтяващата българска земя, очертаният в бъдещето радостен и прав път извиква бурен поток на гражданска патетика, съчетана с най-съкровено чувстване. Образът на родината се пресъздава задушевно и в същото време мащабно, с историческа и социална широта. Рефренът „Земя като една човешка длан...“ поддържа интимното звучене, а отсеченият, тежко отмерен петостъпен ямб сякаш демонстрира силата на малката, но величавата родина. Във финалната строфа, където рефренът получава богато поетическо осмисляне, патриотичното чувство се изказва с особено проникновен лиризм:

Земя като една човешка длан...
Но ти за мен си цяло мироздание,
че аз те меря не на разстояние,
а с обич, от която съм пиан.

Дори и тогава, когато патетиката звучи на най-високи ноти (както е в стихотворението „Родина“), тя завладява с вълнуващата си искреност, защото зад нея стои жизнената биография на поета, страстното му желание да изрази идеите си пределно ясно и категорично.

Една от творбите, посветени на България, поетът е озаглавил „Клетва“, но как своеобразно думите за вяроност избликуват като гореща молба за сливане с народа и с родната земя:

О, дай ми в твоя път под теб да легна
и винаги в решителния час
от всяко бърдо и от всеки яз
на всяка твоя болка да отека!

Всъщност само в стремежа към осъществяването на това сливане можем да си представим нравствения и естетическия идеал на поета. В размислите си за Ботев той пише: „Личността на поета е достигнала до такова съвършенство, че се е сляла с народа, превърнала се е в самия този народ.“²

Възприел големите уроци на националната поезия, Джагаров гледа на изкуството като на високо отговорна мисия, като на неуморно сражение за човека. Но поетическото слово се превръща в оръжие само тогава, когато естествено избликва от жизненото поведение на твореца, от неговата практическа, действена изява. Затова, когато задава въпросите: „Да пиша стихове? Какво, защо да пиша?“, поетът не отрича поезията. Издигайки над всички ценности активното отношение към живота, горещината на гражданския темперамент, той всъщност извиква размисъл за истинските, за изживените стихове и за другите — писаните, професионално направените. Професионализмът е бил органически чужд на неговия кумир в поезията Христо Ботев. Никола Вапцаров също е изживял пълнокръвно и страстно своето битие на работник и революционер, а поезията му е другата форма на това битие.

Когато усети спадане на душевното напрежение, на нравственото горене, Джагаров е разтревожен за съдбата на стиховете. Стихотворението „Безсънница“ е настойчив вик за влизане вътре в самия огън на времето. Самоизгаряне, а не тлеене и мъждене — така поетът си представя творческото поведение.

Като поет-воин, изпитал жестоките пробуждания на епохата, Джагаров ни поднася ново, лично изживяно познание за творческото състояние, за творческия процес:

Понякога, понякога
в копнеж по вечността
разпъне се душата ти
върз белите листа,
усетиш болка в раните,
приседнеш блед и тих,
докоснеш само молива
и се отрони стих.

(„Сезони“)

С повишена чувствителност за атмосферата на времето, с непоколебима гражданска позиция — такъв си остава лирическият герой на Джагаров в стихосбирките „Лирика“ (1956) и „В минути на мълчание“ (1958), както и в следващите стихотворения, избликващи по-рядко, но пак като неотменима вътрешна потребност, като внезапни избухвания на душата. Пазещ своето постоянство в главното — вярност на революцията и на борбата в името на човека, поетическият свят на Джагаров се обогатява с нови прозрения, с нови емоционални нюанси.

Едно от най-обичайните състояния на Джагаровия лирически герой е безсънницата. В самотата на нощите той води безпощадно искрен диалог със себе си, проверявайки посоката на своето нравствено поведение. Безсънниците са свързани с отзивчивостта му към болките на света, с чувството му за лична отговорност. Друг път те се заменят от неспокойни сънница, в които идват загинали другари, за да напрягат до крайност съвестта му.

В стихотворението „Тревога“, една от най-драматичните творби на поета, нравствената криза се представя чрез мотива за черния човек, който „ка-

² Г. Джагаров. От Ботев до Ботев. Варна, 1981, с. 37.

то сянка“ го напада в съня му. Самото заглавие, както и поставените като епиграф Пушкинови стихове: „Мне день и ночь покоя не дает/Мой черный человек. . .“ настройват за душевна болка, за обърканост. Творбата е отражение на обществената атмосфера в началото на 50-те години, когато всичко се оказва много по-сложно, отколкото в някогашния живот на открит класов сблъсък. И ако там беше ясно: „До тебе е приседнал твоя враг. /Пред тебе — враг./ Зад тебе — също враг“, сега от срещата на героя с действителността се ражда горестта на съмнението. Тревогата — тази страшна бездна от въпроси и самоанализи — не е безнадеждност, не е отчаяние и жалба, а активно отношение на силна личност към най-болните въпроси на живота. Защото слабият не се съпротивлява. Той приема истините готови, без да ги заплаща с цената на собственото си страдание.

Горешите откровения на лирическия герой, чийто нарастващ драматизъм се предава чрез наслагването на въпросителни и повелителни форми, на паузи и многоточия, издават интензивен и напрегнат вътрешен живот. Чувствува се как тревожно бие криле мисълта, търсеща истината за времето, за своите и за чуждите. Оттук и силната емоционална и интелектуална енергия, с която е наситена творбата. Но ако мотивът за черния човек не се превръща в светоусещане, във философска позиция на лирическия герой, то е, защото дълбоко в себе си като идеен и нравствен стожер той носи образа на революцията. Обръщането към нея, а това значи към най-хубавото в душата си, към онези нравствени и духовни висоти, които тя е формирала у него, е израз на жизнелюбието му, на порива към душевна хармония, на устремеността към бъдещето. В създадената атмосфера на драматично изстраждане, на надмогване на тревогата и насочване към хората, към възстановеното доверие, темата за верността на революцията зазвучава с обновена сила и страст:

Дай ми твоята правда — да блесне
над врага
като яростна брадва,
да отвори душата за песни
и сърцето ми пак да зарадва!

С чувствителност, която пазеше в себе си живи идеалите, Джагаров порано от много други предусети априлското обновяване и извисяване на обществото. Защото поезията не само улавя измененията в духовната атмосфера, но тя е и тяхна предвестница („всичко е родено от поета, от безсънните му нощи“).

Дълбоко личното усещане на Джагаров за времето намери органичното си изпълнение в символиката на пролетно разлистващата се природа. Стихотворението „Гора“ не е пейзажна, а лирико-драматична творба, в която движението на лирическия сюжет върви от тревогата на въпросите („Къде се губих толкоз дни? . .“) през настойчивостта на молбата („Гора, безгрижието ми върни. .“) до радостното предчувствие за голямото зазоряване на живота:

Зори зора.
Навред зори зора.
Изгрява слънце.
Аз глава навеждам
и слушам как шуми вековната гора
като разлистена надежда.

В творчеството на поета от тези години няма да намерим преки оценки на времето, нито пък каквито и да е публицистични отклонения. Неговият

образ се постига чрез настроението, чрез емоционалните преживявания на лирическия герой, темпът му се възплъщава в устремния ритъм на стиховете. И отново в поезията на Джагаров възниква образът на птиците. Не паднали сред пътя, както ги е виждал в най-тревожните си сънища, а въздъхновени предвестници на бъдещето. „Птици./Птици./Птици./Птици./Птици пеят“ — не се уморява да повтаря лирическият герой, давайки простор на чувствата си. Птици, дъжд, слънце — тези образи определят единството на художествения свят, който Джагаров създава през този преломен момент от развитието на живота и на литературата. Дори облаците, символизиращи в националната поезия задаващата се беда, мрачни, тъмни настроения, тук се явяват с друга, преосмислена семантика — като носещи в себе си заряда, от който ще се роди чудото на преображението. В стихотворението „Дъжд“ ритмичното тук повторение на стиха: „Вали дъждът, вали“ сякаш изразява гласците на радостта от облекчаващата и просветляваща роля на опреснителния дъжд. Изброяването, характерно за поетиката на тази творба, произтича от неспокойния темперамент на поета, от приповдигнатото чувство, с което изживява мисълта, че „земята се буди / земята се чисти / от всичко ненужно и гнило“.

С извисения обществен патос на творчеството си Джагаров стана предтеча на цялото онова попълнение от нови поети, които през втората половина на 50-те години бързо и устремно, с горещината и максимализма на младостта навлязоха в поезията ни. Лирическите декларации, с които те ярко заявяваха за себе си, бяха продиктувани от непривичната за 40-те и началото на 50-те години свобода на самоизразяването, от стихийния бунт на духа. Тяхната младост съвпаднаше с младостта на времето, целеустремеността им — с неговия нов темп.

В сравнение с тези поети Джагаров имаше по-различна човешка съдба; неговият личен вътрешен опит беше по-богат и по-сложен, но по виталност, по характера на емоционалното възприятие, по лиричния възторг, с който приветствуваше промените, той не се различаваше съществено от тях.

Творбите, чиято художествена изразителност се основава на асоциациите от живота на природата и живота на обществото, открояват съхранената романтична влюбеност на поета към всичко живо. Стихотворението „Разсъмване“ например е показателно за това как той умее да прониже творбата със светлината на жизнелюбието си, да я насити със свежестта на непосредствените възприятия, с доловените в природния свят импулси на любовта и въздъхновението:

Слушай, слушай —
вдига се умората,
слушай —
извори бълбукат,
птици пеят
и шуми кората,
белокората.

По юношески страстно звучи гласът на поета и в стихотворението „Събуди се трийсетгодишен“. Радостното опиянение от движението, от усещането за кипнали навред жизнени сокове е преляло направо в мелодията на стиха. Изразителността на творбата се постига не с изяществото или неповторимостта на образната структура, а от заразяващата сила на чувството. Високият емоционален градус, на който е издържан целият лиричен монолог, оправдава неговата пространност, която някои критици през онези години незаслужено определят като многословие, като разточителност на стила.³ Тази открита емоцио-

³ Вж. Б. Делчев. Приливи и отливи на въздъхновението. — Литературна мисъл, 1974, кн. 5, с. 134.

налност в същото време крие в себе си дълбок поетически смисъл. Чрез онова в природата, което лирическият герой възприема с пълнокръвната жизненост на младостта, се пробужда размисъл за живота, за щастието. Образът на потока, преодоляващ всякаква съпротива по пътя на своето устремно движение, е метафоричен израз на авторовата жизнена позиция, неприемаща неподвижността и застой. Сферата на лиричното се разширява и от обогатяването на философската идея за движението с конкретно-исторически смисъл, свързан с новите процеси през втората половина на 50-те години.

В сравнение с Багряна и Фурнаджиев — поетите, чийто корен е в родния му сливенски край, — Джагаров е пристрастен повече към стихията на водата, на морето, отколкото към стихията на вятъра. Поетическите образи на потока — тичащ, неудържим, символ на изконната жизнена сила, и на морето — бурно, тревожно, естествено се вписват в самата същност на неговата поезия, придавайки ѝ особена виталност и драматизъм.

За морето Джагаров казва своя дума. И това е резултат на неговото световусещане, на драматично устроена му цялостна личност. Усетено с поетовата впечатлителност и чувствителност, морето не е само материален свят, а богат вътрешен живот, борба на страсти — на устрем, на дързост, на воля. Търсейки ценностното съотношение между човешката душа и душата на морето, поетът се добира до многозначно тълкуване на природния образ. В неговата поезия образът на морето звучи ту светло, оптимистично („Балада за морето“), ту дръзко, бунтовно:

Бий се в скалите! Направо връз тях!
Удряй! Разкътай! Руши!
Глупост, предателства, подлост, лъжи —
всичко превръщай на прах!

В самия ритъм на стихотворението „Море“, създаден от своеобразното съчетаване на началната ударна сила в дактилния размер и властно звучащите мъжки рими, от скъсяването на четните редове, от рязкото синтактично нахъсване на речта, е възплътено онова, което е свойствено на природата и на човешкия дух — безпокойството, вечното движение и обновяване.

Природни картини, които внушават покой, умиротворение, трудно ще открием в поетическия свят на Джагаров. Прави изключение може би само стихотворението „Летен ден“ — една лирична импресия, в която без живопис, без изобразителни детайли е постигната атмосфера на притихване, при което се дочува и най-нежното дихание на вятъра.

Джагаров се отличава със свое възприемане и изживяване на природата. Той я поглъща не с очите на съзерцателя, забелязващ отделните подробности, а влиза в съприкосновение с нея чрез вживяването. И ако прави впечатление, че неговите природни картини не са изградени живописно и пластично, то е именно поради това особено съзвучие между човек и природа.

В отзивчивостта към природния свят Джагаров проявява своята виталност и в същото време тази виталност отвежда към вглъбяването. Затова пейзажът в неговото творчество най-често е свързан със стремежа на поета да изкаже някаква значима мисъл за човешкото поведение. Използвайки съдържащата се в природата символика, той утвърждава идеята за светлото начало в живота, което надмогва мрачното, черното, песимизма („Пролетен сняг“). Една замряла в пространството вълна повежда след себе си размисъла за красотата и щастието („Понякога“). Стихията в стихотворението „Сприя“ не е само природно явление, а метафора на онези бурни моменти в живота, когато „туй е страшно човек да е сам“. Идеята за всеотдайността на избрания път

осмисля пейзажното на пръв поглед стихотворение „Сняг“. Тези творби са показателни за съвременното светоусещане на поета, за различните пътища, по които се бори за чистотата и нравствеността на човека.

Утвърждаването на високи етични критерии, установило се като най-важен момент в поезията ни през втората половина на 50-те години, в творчеството на Джагаров получава и друг израз — открит, непосредствен. В творби като „Предупреждение“, „Реплика през масата“, „Разминаване“ поетът се издига до висотата на истинската поетическа публицистика. В извънредното напрежение, с което води диалога с равнодушния, с нравствено глухия, се проявява силното му чувство за лична отговорност. Да се обръща направо — гневен или призивно устремен — е израз на неговото конкретно жизнено поведение.

„Предупреждение“ е творба, която избухва като взрив. Преобладаващите мъжки рими съответствуват на язвително-рязката интонация, на открито изразеното чувство. Въздейственият ефект се засилва и от съседното римуване, чрез което се поставят емоционално-смисловите акценти:

Признавам, ти изкусно се прикри.
Не мога да те различа дори
от моите приятели добри.
Но не мисли, че аз съм те забравил,
че вече на покой съм те оставил —
мирът ни с тебе е привиден мир.

В същата форма — реплика от незавършен спор, със същия маниер на съседно римуване, е изградено стихотворението „Реплика през масата“. И в двете творби е силна непосредствената основа на изживяването, и двете звучат като насочване към конкретен адресат, но докато в „Предупреждение“ чувството се изказва като категорична гневна закана, в „Реплика през масата“ се долавя горестта на лирическият герой поради невъзможността да разбере самодоволния, равнодушния, поради неумиеното да проникне в диалектиката на неговото битие, на неговия характер.

И в следващите произведения на поета отричането на равнодушието, на бездуховността се постига не толкова по пътя на разобличението, колкото чрез болката и изстраждането. Лирическият герой на стихотворението „Разминаване“ противопоставя на самоуспокояването и удобното опростяване на нещата своята собствена сложност, мъчителното си блъскане в нерешени въпроси, душевната си ранимост. В драматичната ирония, просмукваща творбата, се съдържа полемиката, отчетливостта на авторската позиция.

Поетическото светоусещане на Джагаров е устроено така, че и най-интимните му вълнения са свързани с всеобщия смисъл на времето. В обръщението към приятеля той всъщност говори за основните противоречия на епохата и за това, че борбата продължава. Човешката болка, с която е наситено стихотворението „Хора, ех. . .“, е повик за повече доброта и деликатност в отношенията, а „Угризение“ с целия си драматизъм разкрива душевното богатство на човека, изправен пред съда на собствената си съвест. Доверителната интонация, с която лирическият герой изповядва своите елегични състояния, ни кара още по-дълбоко да му вярваме. Тези състояния всъщност само нюансират облика на цялостната му, устремена към идеала личност.

Колко органично свързани са личното и гражданското в изживяванията на лирическият герой, се вижда и от стихотворенията, посветени на първата рожба. „Очакване“, „Ела, роди се“, „На тебе, сине“ — това са творби с много съкровено звучене, но с дълбок нравствен и философски смисъл. В заветите към сина прозира изстраданата жизнена философия на бащата:

И утре, когато потрябва на смърт
да идеш с врага да се биеш —
иди и падни безопаден и твърд,
тъй както сме падали ние.
Сред този жесток и нерадостен век
бъди едновременно воин
и верен приятел, и нежен човек!
Тогава ще бъда спокоен.

„Всеки негов стих вълнува като най-интимно откровение, но как всичкото това в същото време е и всеобщо, и общонародно, и ако искате, общочовешко“⁴, пише Джагаров за поезията на Ботев, но как прилягат тези думи и за собствената му поезия.

Сдържаната нежност, която трепти в стихотворението „На тебе, сине“, е определила избора на така редкия за метричната система на Джагаров амфибрахий. А когато трябва да изрече най-твърдите думи: „иди и падни безопаден и твърд“, поетът, обикновено чужд на звукови ефекти, интуитивно прибегва до изразителната сила на звукозаписа. Значим експресивен заряд се съдържа и в паузата, обособяваща последния стих, в който бащинското чувство се издига до идеята за изпълнения човешки дълг.

Богатата и сложна душевност на Джагаровия лирически герой заблестява с особена сила и красота в минутите на любовни откровения. В тях звучат интонациите на нежност, на опияняваща радост, на изгаряща мъка, на просветление. Огромната сила на чувството навярно е изворът на онази драматична напрегнатост, която характеризира повечето от любовните стихове на поета.

Поезията на Джагаров познава плнокръвнието на взаимната, на земната любов, но дори тогава, когато с пределна искреност утвърждава значимостта на мига, раждащ „великото горене“, когато възпява „онзи зной на слените тела“ („Разменени писма“), това е поезия дълбоко психологична. В нея гори, възвзема се до необикновени висоти душата на поета — страстна, пламенна, безпокойна и в щастието.

В стихотворението „Разкайние“ любовното чувство се изказва в атмосферата на мъчителни въпроси и самоанализи, които още повече подчертават неговата нравствена чистота и извисеност. Творбата вълнува и трогва с преклонението пред любимата, чийто образ, въпреки че е показан в обстановката на бита, се откроява не с някаква физическа черта, а с обаянието на своята женственост и одухотвореност:

Лампата на масичката свети:
чела си,
доскоро си седяла,
Колко си спокойна,
чиста,
бяла,
като приказка от снеговете.

Любимата е прекрасна и поради своето майчинско плодносно начало („Очакване“). „Такава кротка, такава чиста, / като ябълка, която зрее“ — това сравнение изразява ласкавата мъжка нежност, лъчистото светло чувство и внушава мисълта за диалектичката взаимосвързаност между човека и природата.

Любовта в поезията на Джагаров се представя като голямо нравствено богатство, като отприщване на най-благородните пориви у човека, когато той става силен, щедър, способен на подвиг. „Какво на хората ще дам, / когато

⁴ Г. Джагаров. От Ботев до Ботев, с. 39.

ти не си до мене?“, тревожно пита лирическият герой и в неговия вик: „Върнисе“ се съдържа идеята за съдбовната значимост на чувството. Именно поради това раздялата в тази поезия се изживява като огромно страдание, чиято стихия най-често се възплъщава в стихията на природата. Морето в стихотворението „Есен“ не е фон на лиричното изживяване, а негов пряк изразител:

Сбогом, казах.

Щом така си решила —

добре...

И морето реве с пълна сила,

това Черно море.

Есента присъствува повече като настроение, като символ на настъпилата раздяла, отколкото като живописна картина. Тук изобразителността е ненужна, защото горещата енергия на страстите търси повишената изразителност на повторенията, на метафорите и сравненията, на асоциативните връзки. Доколкото съществуват, пейзажните детайли се отличават с експресивен, а не с изобразителен характер. Те заменят прекия израз на чувствата и асоциативно изразяват душевното състояние на лирическият герой, взривовите на обхваналата го мъка. Затова и така естествено се извършва преходът от външния към вътрешния план на лиричното действие:

Духа вятър

и храсти в краката ми влачи.

Хоризонтът е снел капишона си

като палач.

Някой плаче.

Защо плаче?

Няма смисъл да плачем.

Аз се сливам с вечерния здрач.

Снегът, който вали в стихотворението „Раздяла“, също се налага с асоциативно-символното, а не с конкретно-материалното си значение. Емоционални и съдържателни са и епитетите, особено цветовият контраст, който възплъщава главната мисъл на творбата: „Толкоз пътища бели, / само пътят към тебе е черен.“

Колкото и силна да е горестта от раздялата, тя никога не преминава в сантиментално отчаяние. Болката се овладява от тласъците на мисълта, когато прозвучават идеите за диалектиката на живота („Но светът е изменчив, / виж — по пясъка двете следи / се изгубиха, / няма ги вече“), за крехкостта и незащитеността на любовта („Нишката от светлина се скъса. . .“). Друг път болката избликва като порив у лирическият герой да поеме върху себе си цялата вина за неопазената любов или като стремеж да разбере сам себе си, да прозре в сложността на собствената си човешка природа („Но кажи, какви потайни сили ме влекат, / какви отвъдни гласове ме викат, / че не мога да остана тук, при тебе?“).

И в стихотворението „Прощавай, сбогом“, както и в стихотворението „Есен“ зашеметяващата острота на страданието получава поетическа плът чрез сложната тъкан на метафорите, асоциациите и символите. И тук образите от природата — стоновите на вятъра, гладният вой на вълците — са свързани със символното изразяване на страстта, на горенето, което — в огъня на революцията или на кладата на любовта, — е най-същностното състояние на Джагаровия лирически герой, самата форма на неговото човешко битие.

Светоусещането на поета, широкият диапазон на неговия духовен живот, богатството на романтично устроената му душевност изкрystalлизират най-

пълно, получават своеобразен поетически синтез в проникновения лирико-философски монолог „Не е ли време?“. Непобираща се в познатите жанрови форми, тази творба извиква удивлението от това как творецът може да достигне до нови дълбочини, до състояния и прозрения, до тонове и отсенки, които обогатяват представата за неговия облик. Няма да се докоснем до дълбочината на поетическата мисъл, да усетим лиричната проникновеност на художествения свят, изцяло изтъкан от най-тънки приливи на природните линии и на човешкото настроение, ако се стремим емпирически да ги обясним. Това е творба, която не иска обяснение, а съпреживяване, съзвучие с онова състояние, в което човешкият дух, усетил единството си с природата, със звездите, с мирозданието, изживява най-вдъхновения си подем, най-светлите си озарения.

В онзи миг, когато се разлива тайнството на вечерната прозрачност и настъпва единството между реалното и небесното, между реалното и бляна, в душата на поета се отрища музика, която звучи драматично:

Не е ли време, питам се, не е ли време
да помислим за живота
през изминалия ден?
Живот? Какъв живот —

.....
това живот ли е, къде ми е животът?

Богатото интонационно звучене на творбата се определя от състоянието на равностойност и изповедност, на отричане на досегашното загърбване на живота и от порива за истинско обръщане към него. Отхвърлянето на всичко дребно и незначително е в името на духовния живот, на подхранването от него мечтателност. Свързана, както и в предишното творчество на поета, с образа на морето, тя се издига като най-съкровена същност на човешката душа.

Романтичната поривност се проявява и в копнежа по небесното в любовта. Жената, очаквана като бяло облаче, като ласка, е израз на идващия още от детските видения носталгичен блян за щастие, за духовно сливане.

Въпреки своеобразната приказна обогатеност на мечтата, по същество тя има съвсем земен, реален, съвременен характер, изразяващ се в устремността към едно бъдеще, изградено върху хармоничната любов между хората. В обрза на онзи „невиждан бряг“,

където всяка вечер ще посрещам гости
и всяка сутрин ще изпращам братя —

е възпълтен големият жизнен идеал на поета.

Властното обаяние на творбата е в нейната непринудена естественост. Сякаш че това не са стихове, сякаш че онова, за което се говори, е извън творческото съзнание на поета. Нестесняването от нищо свобода, финесът и изяществото, с което се изказва лиричната изповед, са доказателство за това, че независимо от периодите на мълчание, поетът у Джагаров е жив, че е достатъчно внезапно да звънне приспиваната в гърдите му поетична струна, за да „звънне и запее“ цялото му същество. И тогава се раждат пламенни стихове, с които поетът продължава да се сражава за човека и неговото достойнство.